

Інститут української мови НАН України

Північноукраїнський діалектологічний центр
Житомирського державного педагогічного університету
імені Івана Франка

Житомирський історико-філологічний інститут регіональних
досліджень

ВОЛИНЬ- ЖИТОМИРЩИНА

Історико-філологічний збірник
з регіональних проблем

8

ЖИТОМИР
2002

РЕДАКТОРИ:

Володимир Єршов, кандидат філологічних наук
Віктор Мойсієнко, кандидат філологічних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Петро Білоус, доктор філологічних наук
Іван Вихованець, доктор філологічних наук
Катерина Городенська, доктор філологічних наук
Павло Гриценко, доктор філологічних наук
Василь Німчук, доктор філологічних наук
Григорій Сивокінь, доктор філологічних наук
Елеонора Соловей, доктор філологічних наук
Микола Сулима, доктор філологічних наук
Олена Шпильова, доктор філологічних наук

Відповідальний секретар
Володимир Білобровець

Контактні адреси редакції:
10031 Житомир, вул. Народицька 21, кв. 67 або 172.
Телефон (0412) 25-42-64, 25-24-67.

УДК 82.07
ББК 83.3 (4 укр.–4ж)–я5
ISBN 966-7603-62-8

© «Волинь-Житомирщина», 2002.

ЗМІСТ

Історія мови

Віктор МОЙСІЄНКО
АКТОВА КНИГА ЛУЦЬКОГО ЛЮДСЬКОГО УРЯДУ 1561 РОКУ..... 5

Леся ЛИТВИНЧУК
АКТОВА КНИГА КРЕМ'ЯНЕЦЬКОГО ЗЕМСЬКОГО УРЯДУ 1568 РОКУ.....9

Валентина ТИТАРЕНКО
ПРИВІЛЕЇ КИЇВСЬКОМУ МАГІСТРАТУ.....20

Етнолінгвістика

Валентина КОНОБРОДСЬКА
СЕМАНТИКА *НІЧНОГО ПИЛЬНУВАННЯ БЛЯ ПОМЕРЛОГО* У ТЕКСТІ ПОЛІСЬКОГО ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ.....26

Мова письменства

Тетяна МАЦІЄВСЬКА
ДІЄСЛОВО *ВІДЧУВАТИ* У ФУНКЦІОНАЛЬНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ В. ШЕВЧУКА "СТЕЖКА В ТРАВІ. ЖИТОМИРСЬКА САГА").....42

Олена МАРЧУК
ПОРІВНЯЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ ЗІ СПОЛУЧНИКОМ ЯК У МОВІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО.....48

Літературознавство

Юхим МЕЛАМЕД
ЗАГАДКОВИЙ АБАТ. ОЛЕКСАНДР ГЛАЗБЕРГ.....60

Володимир ШИНКАРУК
СПОГАДИ ЛЕОНІДА КАРУМА ПРО ВАСИЛЯ КРАВЧЕНКА 67

Іван САВИЦЬКИЙ
ОСТАННЄ СЕРЦЕ З РОДУ ЛОДЗЯ. ЄВСТАХІЙ ІВАНОВСЬКИЙ. 1813-1903.....73

Людмила БУРА
ВАСИЛЬ ЗЕМЛЯК - СТУДЕНТ ЖИТОМИРСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ІНСТИТУТУ: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ.....94

Історія

Людмила ЄРШОВА
ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІН ФІЛОЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ У СЕРЕДНІХ ЖІНОЧИХ ЗАКЛАДАХ ВОЛИНИ.....101

Портрет

Володимир ЄРШОВ
СЕРГІЙ ТРИФОНОВИЧ РАДЧУК-ПАВЛЕНКО. ЛЮДИНА-ЛЕГЕНДА.....113

Мемуари

Марія ЯКОВЕЕНКО
СПОГАДИ.....127

Поліські животоки

Юрій ГРОМИК
ФРАЗЕОЛОГІЗМИ СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКОЇ ГОВІРКИ СЕЛА ДИПНО КІВЕРЦІВСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....152

Галина ГРИМАШЕВИЧ
ПРИСЛІВ'Я, ПРИКАЗКИ, ЗАГАДКИ ТА ЖАРТІВЛИВІ ПІСНІ, ПОВ'ЯЗАНІ З ВИКОРИСТАННЯМ НАЗВ ОДЯГУ ТА ВЗУТТЯ 171

Перший сніп

Сергій СТЕЛЬНИКОВИЧ
ДІЯЛЬНІСТЬ Т. БУЛЬБИ-БОРОВЦЯ ПО ОРГАНІЗАЦІЇ "ПОЛІСЬКОЇ СІЧІ" В СВІТЛІ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ.....177

Рецензії

Лешек ЗАШТОВТ
НАТАЛІЯ СЕЙКО: ПОЛЬСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО НА ВОЛИНІ-ЖИТОМИРСЬКІНІ У ХІХ-ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.....187

Іван САВИЦЬКИЙ

**ОСТАННЄ СЕРЦЕ З РОДУ ЛОДЗЯ.
ЄВСТАХІЙ ІВАНОВСЬКИЙ. 1813-1903**

Важко зрозуміти життєву несправедливість: чому у вихорі історичних подій забулося ім'я людини, яка свого часу була літописцем рідного краю, небайдужим громадянином, який залишив цікаві спогади і роздуми про історичні події, характеристики людей, які десятиріччями впливали на розвиток суспільного життя і культури Правобережної України.

Євстахій Дезідерійович Івановський – досить відомий у свій час польський мемуарист та історичний публіцист. Майже сто років, що минули після смерті літератора, з одного боку, призвели, на жаль, до забуття його літературної спадщини в Україні, а з другого – проявили чіткий профіль цієї доброї людини у пам'яті його односельців та їх нащадків.

Євстахій Івановський, більш відомий у Російській імперії під псевдонімами Hellenius, Eu-go Helleniusz, Eustachy Helleniusz, народився 1813 р. в селі Халаїмгородок Білопільської волості Бердичівського повіту Київської губернії (з 1946 р. – село Городківка, Андрушівського району Житомирської області). Він був єдиним сином Дезідерія Єразма, маршалка Житомирського повіту Волинської губернії. Його мати – Клара, з сім'ї Хоєцьких, була дочкою Яна Непомуцена, посла на Чотирилітньому сеймі (1788-1792 рр.).

Вже минуло вісімнадцять років, як було припинено державне існування Польщі і землі Правобережної України опинилися під владою Росії. Але основну масу землевласників тут становила польська шляхта і магнати. Аж до польського повстання 1830-1831 рр. російський уряд не наважувався порушувати станові права і привілеї польських землевласників.

Поляки тоді займали майже всі посади у місцевому уряді, мали великий економічний потенціал, продовжували жити культурною і цивілізацією західно-європейською.

Село Халаїмгородок розкинулося на протязі майже семи кілометрів на правому то пологому, то крутому березі річки Гуйви. Ближче до річки селянські хати були розсіпані у мальовничому безладді. І вже далі, у бік поля, вони утворювали паралельно течії довгі й короткі вулиці, численні провулки. Жителі спілкувалися українською мовою, розуміли польську, бо ж значна частина їх була католицького віросповідання. Так, на початку 60-х років XIX ст. у селі було жителів обох статей: православних 1173 чоловік, католиків – 498, євреїв – 14.¹

На західній околиці села, яка називалась Голиші, на одній з головних вулиць, по якій пролягав ґрунтовий шлях, що вів з селища Червоного до Бердичева, знаходився маєток Івановських. Він займав площу 23 морга, або 13 гектарів, південним крилом доходив до невеличкої річечки Лебедівки, яка за кількадесят метрів впадала в Гуйву, північним – до широкої вулиці і майдану, на якому проходили ярмарки. Від битого шляху і вулиці маєток був відгороджений кам'яним муром висотою десь два з половиною метри, зі сходу, від селянських городів – дерев'яним парканом. Зверху на мурі стояли кам'яні вази, у яких росли квіти.²

Залишки маєтку Є.Івановського в с. Городківка. Фото 2002 р.

Родина Івановських мешкала у двоповерховому цегельно-кам'яному будинку, вікна якого дивилися на тихоплинну Гуйву, що протікала за триста метрів і була межею у цій місцевості між Київщиною і Волинню. Від будинку до воріт, що відкривалися на шлях, червоною цеглою був викладений в'їзд, по обидва боки якого росли червоні й білі троянди. Біля самого будинку – клумби пахучих пишних квітів, декоративні дерева. З правого боку розкинувся парк, що займав третину площі маєтку. З лівого – стояла дерев'яна кухня, льох і криниця. Від них починався великий фруктовий сад, у якому були прокладені алеї. Від саду до дороги стояли господарські будівлі: конюшня, хлів, майстерня. З часом з'явилися нові будівлі, яких вимагав життєвий побут.³

Майже нічого не залишилося до наших днів. У 1918 році будинок розібрали на будівельний матеріал, потім така доля спіткала майже всі інші. Те, що сталося пізніше, можна назвати іронією долі. У 30-х роках в селі не вистачало хороших приміщень для навчання дітей. Школу мусили розмістити в панській кухні, яку добудували матеріалом щойно розібраної церкви.⁴

А в 1965 році на кошти колгоспу ім. В.І. Чапаєва було збудовано велике двоповерхове приміщення середньої школи. І стоїть нова школа дуже близько того місця, де був колись будинок Івановських.

Навпроти школи залишилося 96 метрів кам'яного підмурівка, на якому дерев'яний паркан, і сторожка – неймовірно красивої будови приміщення з білої цегли, яке легко і стрімко піднімається вгору (в ньому колись жив сторож, який відкривав ворота у маєток). Вони залишилися майже єдиними мовчазними свідками минулого життя.

З 1825 року Євстахій Івановський вчиться в одному з найкращих закладів Російської імперії – Кременецькому ліцеї, котрий здобув собі славу “Волинських Афін”. Заснований у 1805 році завдяки старанням інспектора Віленської округи Тадеуша Чацького, заклад збирав талановиту молодь з усієї Правобережної України, за своєю програмою підготовки прирівнювався до університету у Вільно. У 20-х роках у ліцеї

було непокійливе творче наукове життя, що відродилося з приходом Алоїзи Фелінського, який у 1818 році прийняв кафедру польської літератури, став директором.

До цього часу він вже був відомий як поет – автор народного гімну “*Boże, coś Polskę*”, драматург – автор талановитого драматичного твору “*Барбара Радзивіл*”, який викликав захоплення не тільки у краї, але і був перекладений на німецьку та французьку мови, та вчений. З 1817 року, проживаючи в с. Волосів під Житомиром (нині Андрушівського району Житомирської області), він займався науковою і літературною діяльністю. Запрошений до Волинського ліцею, маючи слабе здоров'я, він, не вагаючись, з ентузіазмом і організаторським хистом взявся до педагогічної праці.⁵ “Всіма улюблений, благородний, сповнений доброти, лагідна людина, любитель польської літератури, славився як відомий письменник... Після смерті Тадеуша Чацького Фелінський ту школу оживив, відродив... Раптова смерть Фелінського (від апоплексичного удару в 1820 році – І.С.) до сліз схвилювала волинських громадян, викладачів і учнів. Смерть його відновила біль, завданий нашому краю смертю Чацького,” – напише Є. Івановський у “Спогадах минулих літ”.⁶

Юного Євстахія у ліцеї захопило все: ґрунтовні знання викладачів, залюблених у свою професію, комплекс споруд, чудова бібліотека, її історичний зал, що є копією знаменитої королівської бібліотеки у Варшаві, ботанічний сад, в якому було дванадцять тисяч рослин, привезених з різних частин світу, астрономічна обсерваторія, періодичне видання, творене самими учнями, оригінальні наукові й художні учнівські твори, видані в кременецькій друкарні. Мабуть, тоді і в нього прокидається потяг до літературної творчості.

У листопаді 1830 року у Варшаві розпочалося національно-визвольне повстання поляків проти Російської імперії, яке поширилося на Правобережну Україну. Є.Івановський перериває навчання і повертається додому. Навесні 1831 року повстання польського населення вибухнуло в Бердичівському повіті. Повсталі підтримали групу К.Ружицького (1789-1870), створену переважно з шляхти. Євстахій захоплюється патріотизмом своїх

ровесників-земляків Владислава Падлевського та Пелеховського.⁷

Після поразки листопадового повстання через прояви вільнодумства ліцеїстів за указом Миколи I Волинський ліцей було закрито (1831). Є.Івановський змушений був повернутися до Халаїмгородка.

Не одразу він приходить у літературу. Протягом двадцяти років шукає, куди прикласти свої сили. Спочатку переймається веденням господарства. Значна кількість землі дозволяла поринути в сільськогосподарські турботи. Лише в Халаїмгородку в сімейній власності було більше чотирьох тисяч десятин землі, крім того, земля була в навколишніх селах Лебединці й Чорнорудка.⁸ У маєтку Ненадихи на Київщині створює осередок культурного життя. Часто подорожує по Україні й за кордоном.⁹

У цей час палкого завзяття до Євстахія прийшло кохання, яке наклало помітний відбиток на подальшу долю. Він зустрічає на життєвому шляху дівчину з шляхетської сім'ї, огнисте кохання спалахує в його серці. Юнак плакає думку про одруження, але він виявився не єдиним, хто збирався просити руки шляхтянки. У Є.Івановського відбулася гостра суперечка з суперником, під час якої Євстахій був викликаний на дуель.

Існує два перекази подій, які відбулися тому. За першою, Є.Івановський не прийняв виклику, сказавши, що чоловікові за дівчину не варто втрачати життя, дане Богом. Цим він зазнав поразки і з сум'яттям в душі приїхав додому, усамітнівшись на все життя.¹⁰ За другою – Євстахій на дуелі убив суперника, після чого пережив нервові потрясіння, бо у своєму вчинку вбачав великий гріх – порушення однієї з Божих заповідей. Почуття до дівчини в нього охололи, і він потім “навіть не підійшов до неї”, як розповідали тоді в Халаїмгородку.¹¹

Євстахій Івановський після цієї події проживе неодруженим все життя. Більше того, в його маєтку не проживатиме і не працюватиме жодна дівчина чи жінка. Всі роботи в будинку чи господарських приміщеннях виконуватимуть чоловіки. Він

помре нежонатим і останнім з роду Лодзя.

Любов до мандрів поєдналася в Є.Івановського з цікавістю до світу, який оточував його. Із захопленням, гострою спостережливістю він збирає рукописні матеріали, усні повідомлення про минуле Речі Посполитої, в основному українських земель, спілкується з істориками – з Едвардом Руліковським (1825-1900) зокрема. У нього накопичується велика кількість документів, фактів, згадок, розповідей, які ляжуть в основу майбутніх творів. Усі почуття він віддасть літературній творчості. Вона стане скарбницею його думок, переживань і почуттів, прийме у свій сховок роздуми, хвилювання і смуток.

У переказах, які дожили до нашого часу у пам'яті дітей і онуків односельчан-сучасників літератора, він постає доброю людиною, “м'яким паном”. Звичайно, нам можуть зауважити, що час стирає у пам'яті людей погані спогади, але ж до нас дійшли згадки про напружені стосунки жителів села з Жмігородським, у спадок якому за заповітом перейшов маєток у Халаїмгородку по смерті Є.Івановського.

Яскравим прикладом його доброти є розповідь, яку знає вже четверте покоління Лінчуків. Познайомив нас з нею Василь Дем'янович, найстарший за віком – 1937 року народження: “У 90-х роках ХІХ століття від пожежі згоріло все обійсце мого діда. Не маючи змоги самотужки відбудуватися, він ходив просити людей “на погоріле” на ярмарок у село Червоне, потім у своєму селі. Але грошей, якими скинулися люди, було мало. Згадавши про добре ставлення Євстахія Івановського до селян, він вирішив просити допомогу в нього.

У кімнаті господар сидів у кріслі відпочиваючи. Привітавшись, селянин поцілував його руку.

– Скажи, хлопе, чого просить твоя душа? – запитав його Є.Івановський.

Той розповів про біду, про те, що немає великого роду, який допоміг би побудувати хату, без якої залишалася велика сім'я.

Пан вислухав уважно і сказав:

– Піди, серце, до лісника і скажи йому, що я велів дати тобі лісу для побудови двору.

Так селянин від пана безоплатно одержав лісоматеріал і побудував хату і хлів. Справдилось прислів'я, яке жителі Халаїмгородка не забували: “Як просиш пана, то цілуй йому руку; як просиш Івана, то цілуй йому з... і плати гроші”.

Селяни звертались до Є.Івановського за допомогою, найчастіше просили в нього борошно. За вказівкою пана економ видавав мішок, а багатодітній сім'ї – і два мішки борошна.¹²

Пан не карав селян за провини. Користуючись цим, селяни не боялися вкрасти з його поля чи лісу. Але Є.Івановський не любив, коли йому доносили про крадіжки, вчинені селянами, і сердився на економи, сторожів, лісника, навчаючи їх, що треба вміти стерегти добро. А коли селянин зумів украсти, то вже нехай користується.¹³ Тому ті, хто працював на господаря, іноді потрапляли в незручне становище.

Так, одного разу в лісі понад дорогою селяни без дозволу поміщика місцями вирізали дерева, залишивши пеньки. А, розповідають, Євстахій Дезідерійович любив помилуватися лісом. Захотів разом з лісником проїхатися лісовою дорогою. Той, знаючи, що вже під'їжджають до того місця, де будуть пеньки, каже хазяїнові:

– Пане! Гляньте, яка гарна пташка полетіла! – І показує в бік, протилежний тому, де вирубка.

Проїхали. Знову під'їжджають до такого ж місця. Лісник:

– Пане, поїдемо подивимося, які гарні квіти ростуть на галявині.

І повернули у протилежний бік.¹⁴

Так змушений був викручуватися зі свого становища лісник, бо жалітися на селян за крадіжку означало викликати немилість пана до себе.

Для письменника природа була життєдайним місцем відпочинку, цілющим джерелом, яке надавало наснаги. Він любив відпочивати, крім лісу, на високому гранітному березі, милуючись стріблястою стрічкою Гуйви, ходити польовими

стежками, слухаючи пташиний спів. Доки міг, часто ходив за кілька кілометрів у поле до маленької кринички попити води, смачнішої якої не було в жодному сільському колодязі. Цю його звичку знали сільські діти і, побачивши, що пан іде до поля, простували назирці за ним. А той, помітивши їх, усміхався, знімав з себе піджак, клав на землю і йшов далі. Потім так само по черзі залишав на землі капелюха, палицю. Діти піднімали речі і дивилися, що робитиме пан. Він же, прийшовши до криниці, набирив кухликом води і з задоволенням смакував нею. Коли це було влітку, сонячного дня, знімав сорочку, лягав на землю, віддаючи їй свою втому і набираючись сил. Дітлахи сторожко підходили до Є.Івановського:

– Пане, ми принесли Ваші речі.

– Хороші дітки, – відповідав він, – спасибі!

Одягався, пригощав дітей водою зі свого кухлика. Кожній дитині давав гроші і повертався з малечю в село.¹⁵

До наших днів збереглася ця криничка: в землі кадка, з якої витікає холодна джерельна вода. Люди, які працюють у полі, люблять її пити, а криничку називають “панською”.

Селянські діти відчували приязне ставлення пана, тому, коли він повертався з подорожі в село, вони, почувши відлуння дзвіночків четвірки запряжених коней, бігли назустріч. Проїжджаючи селом, пан роздавав дітям цукерки.¹⁶

Євстахій Івановський був щирим римо-католиком, проте толерантно ставився до православних. У селі була дерев'яна Миколаївська церква, 5 класу, побудована ще в 1755 році. Прибулий священник прийшов до Євстахія Дезідерійовича просити ділянку землі в селі, де б побудувати хату. Той дозволив будуватися в тій частині села, яка називалася Піски, на тому місці, де був яр, в якому люди копали собі глину. Незабаром священник у церкві попросив прихожан засипати яр. На шарварок прийшло багато селян, і за один день возами завезли землю, засипали яр, зрівняли місце до невпізнання. Тоді батюшка вдруге прийшов до Є.Івановського, попросив грошей, щоб побудувати хату, і одержав їх досить. Почав будувати хату, хлів. Маючи сім'ю, частину грошей витратив на дружину, дітей.

А ще, кажуть, – “любив випити”, так що не вистачило грошей закінчити будівництво обійстя. Приходить він втретє до пана і знову просить гроші. Той здивувався:

– Чому ж тобі не вистачило тих, що я вже дав?

– Пане, грошей не тільки на хату треба, а й на сім'ю, та й на задоволення шлунка й горла, – чесно відповів священик.

– Так ти пропив мої гроші? Більше не дам! – заперечує Є.Івановський.

Схвильований ієрей у розпачі просить:

– Пане, якщо не дасте грошей, то подаруйте свій шарф!

– Навіщо? – здивувався господар.

– Щоб повіситись у вашому домі, – гірко відповідав батюшка.

Є.Івановський змінив гнів на милість і сказав:

– Ні, серце, у мене цього не буде.

Викликає економа і наказує священику дати ще грошей на добудову хати.¹⁷

Батюшка збудував такий добротний дерев'яний дім, що він достояв до 70-х років ХХ століття. Після встановлення радянської влади в селі цей будинок став приміщенням сільської лікарні на 25 ліжок і пологового двокімнатного відділення. Нині на тому місці стоїть цегляне приміщення дільничої лікарні, збудоване в кінці 70-х років за кошти колгоспу “Дружба”.

У 1870 році в Халаїмгородок приїжджає і поселяється в Є.Івановського Александр Кароль Гроза (1807-1875) – польський поет і драматург, яскравий представник “української школи” в польській літературі.

Він народився 30 червня 1807 року у Таращанському повіті Київської губернії. Освіту одержав в уманській базилянській школі в 1817-1820 роках, потім у Вінницькій гімназії, яку закінчив у 1826 році. Вивчав медицину у Віленському університеті в 1829-1830 роках, був вільним слухачем університету в Дерпті (зараз – Тарту, Естонія). Свої юнацькі поетичні твори опублікував у 1831 році. Тоді ж оселився у спадщизняному селі Сологубівці, одружився і присвятив себе літературній діяльності. Письменник цікавився історичним минулим українського народу, особливо селянськими

повстаннями XVIII століття, українським фольклором. Українська дійсність знайшла своє відображення в українській повісті “Пан канівський староста” (1836), “Сорока” (1838), “Перша покута Залізняка” (1843), “Про вмерлі душі” (1848), “Мартин” (1849), “Пан Григір”, “Нежданий гість” (обидві 1855), “Заклад” (1860), “Смецинський” (1855-1860), драмі “Триць” (1858).

У 1838-1842 роках А.К. Гроза видавав у Вільно альманах “Русалка”, де друкувалися твори, написані на Віленщині та Україні, в 1848-1850 роках публікує щоденник “Вдовині гроші”. З 1848 року з’являються його прозові твори “Владислав, витяг з мемуарів не дуже старих” (1848), “Контрактова мозаїка, щоденник з 1851 року” (1857).

У кінці 50-х років письменник переїхав до Бердичева, де працював учителем, потім – до Житомира. Разом з К.Качковським, Е.Галлі, А.Коженювським, Л.Липинським, Ф.Новицьким організує польське Житомирське книжково-видавниче товариство. Після ліквідації товариства, зазнавши переслідування з боку властей, А.К. Гроза дає приватні уроки польської мови і літератури в Житомирі.

Особистість його як письменника, який працював з невичерпним ентузіазмом, допомагав початківцям, нічого не шкодував для громадської справи, як надзвичайно добру й лагідну людину цінував і поважав Є.Івановський. У халаїмгородському будинку Євстахія Дезідерійовича А.К. Гроза провів останні роки свого життя, сповненого літературної праці до останнього подиху. Два митці, проживаючи під одним дахом, плідно працювали. Натхнення творчості і відпочинок надавали хороша бібліотека і картинна галерея. Господар дому писав двотомні “Спогади минулих літ”, його старший колега, ніби відчуваючи догорання своєї життєвої свічки, незважаючи на поважний вік, намагається встигнути зробити багато. Так, у 1873 році він друкує драму в двох частинах “Твардовський”, починає писати спогади від початку свого життя з наміром довести свого сьогодення, починає друкувати збірку “Щоденник”, перед самою смертю закінчує драму “Марфа, посадниця у Великому

Новгороді”. Маючи материнське серце, він переймається долею сільських сиріт. Вони прийдуть його пошанувати напередодні вічного спочинку.¹⁸

3 листопада 1875 року А.К. Грози не стало. Скорботу і невимовний жаль Є.Івановського за другом, близьким душею і помислами, знаходимо в “Спогадах минулих літ”: “Хто вимовить його доброту, ніжність, люб’язність, яким незрівнянно солодким було з ним життя і товариство; протягом п’яти років разом проживаючи, спізнав великої втіхи, багато доказів сердечної приязні; відносини були такими хорошими і солодкими, що лише зі сльозами можна про це розповісти.” У цьому ж творі літератор розмістив цікаві уривки мемуарів А.К. Грози для “збереження приємних спогадів про нього”.¹⁹

У похилому віці Є.Івановський самостійно ходити вже не міг. Його хворого у колясці возили наймити. Він любив прогулянки алеями саду і парку. Любив слухати жартівливі українські пісні, які на його прохання співали чоловіки. До речі, вони носили добротний одяг, пошитий з чорної шерсті. Використовуючи доброту і гонор свого хазяїна, селяни, недовго поносивши форму, нашивали на неї латки або й просто наклеювали шматки паперу і жалілися:

– Пане, наш одяг вже порвався.

Той дивиться: дійсно, латки. І каже:

– У мене ви не будете ходити у порваному одязі.

І наказував видати новий.²⁰

До наших днів спогади про Євстахія Івановського, пройшовши устами кількох поколінь, набрали повчального змісту і жартівливої форми. Ось один з них.

Якось недосвідчений кухар невміло приготував замовлену господарем страву – свинячий шлунок, кендюх, як казали в селі. Приніс його панові в їдальню, тримає посуд зі стравною, відводить носа вбік, переступає мовчки з ноги на ногу. Зрештою, зважившись, виправдовується:

– Я йому, пане, перцю, я йому імберцю, а воно лайном лайно...

– То викинь його, серце, у вікно, – порадив Є.Івановський.²¹

Добре ставлення письменника Є.Івановського до своїх селян-чиншовиків породжувало легенди і межувало в уяві сучасників якщо не з барською благочинністю, то, мабуть, з барськими причудами. Історія зберегла факт повернення поміщиком Є.Івановським земель своїм колишнім селянам-арендаторам через 14 років (!), які повертались з Криму після невдалих спроб зайнятись там сільським господарством.²²

У літературу Євстахій Івановський прийшов на початку 50-х років XIX століття. У 1852 році в Парижі вийшла друком його перша книга “Божа Матір на Ясній горі Ченстоховській. Королева Польської Корони. Спогади паломництва, що відбулося в 1848 році”. Свої твори письменник друкував переважно за кордоном Російської держави під псевдонімами. Подаємо їх в хронологічному порядку: “Історичні відомості про поселення базиліан в Умані” (журнал “Час”, 1857), “Народні спогади” (Париж, 1861), “Бесіди про польську корону”, томи 1-2 (Краків, 1873), “Спогади минулих літ”, томи 1-2 (Краків, 1876), “Нариси Речі Посполитої польської”, томи 1-2 (Краків, 1891), “Польські пам’ятки з різних часів”, томи 1-2 (Краків, 1892), “Спогади польських часів давніх і наступних”, томи 1-2 (Краків, 1894), “Листи, вихром в Краків з України принесені”, томи 1-3 (Краків, 1900-1903).

Літературна спадщина Є.Івановського – це нариси про людей, розповіді про події минулих років, а також про ті, свідком яких він був. Вони містять досить розгорнуті характеристики сучасників, приватні листи осіб, їх мемуари, насичені історичними матеріалами та документами і, нарешті, роздуми самого письменника.

Сучасна оцінка їх дещо неоднозначна. Польські науковці недоліком творів вважають те, що їх автор спирався на застарілу історичну літературу, нова ж, яка бере початок від видатного польського історика Йоахима Лелевеля (1736-1861), який вперше у польській історіографії поклав в основу історичної

періодизації суспільні фактори, була Є.Івановському чужою. Серед інших недоліків вказують на хаотичну композицію нарисів письменника, його свідомі тенденційні думки, замішані на ультракатолицьких поглядах, деякі помилкові погляди на давню історію Польщі. Проте твори Є.Івановського часто й щедро цитуються у сучасній польській історичній літературі.

Українському читачеві, спраглому до мемуарів про історію рідного краю, буде цікаво прочитати сторінки забутих книг. Особливий інтерес викликають двотомні “Спогади минулих літ”. Познайомившись з їх змістом, науковець, безперечно, збагатиться новими й іноді унікальними відомостями про життя і творчість відомих майстрів художнього слова польської літератури, які проживали на Волині–Житомирщині, серед яких Алойзи Фелінський, Густав Олізар, Вацлав Жевуський, Міхал Чайковський, Александр Гроза, Антоній Павша, Юзеф Ігнаци Крашевський. Вони містять унікальний матеріал про перебування 14-15 вересня 1816 г. імператора Олександра I в Житомирі, маловідомі факти про життя і діяльність волинських губернаторів Михайла Івановича Камбурлея і Бартоломея Гижицького, губернських предводителів дворянства Євстахія Геронимовича Сангушка, Граціана Станіславовича Ленкевича и Карла Тадейовича Микулича.

Ті, хто цікавиться біографією класика української літератури, поета М.Т. Рильського, відкриє для себе нове про його предків по батьківській лінії. Пращур поета у п'ятому коліні як генеральний губернатор більше десяти років керував Білою Церквою.²³ Прапрадід Максима Тадейовича Ромуальд Рильський, разом зі своїм братом Антонієм господарював у с. Почуйки (нині Попільнянського району Житомирської обл.). У 1787 р. у них гостював польський король Станіслав Август, який подорожував до Канева. Для увіковічнення свого візиту він діамантом персня вирізав на склі дверей дату відвідин, а також свій підпис.²⁴ Прадід письменника, Теодор Рильський був маршалком дворян Сквирського повіту. Є.Івановський так його характеризує: “Людина гарна, з благородним обличчям, протягом десяти літ був маршалком сквирським, відомим службовцем. У колі маршалків відзначався здібностями,

характером; захисник убогої шляхти, зухвалих умів підкоряти.”²⁵

Мемуарист не є байдужим оповідачем, а обов’язково висловлює своє ставлення до осіб та подій. Розповідаючи про овручанина Антонія Павла Павшу (1793 – після 1863), він захоплюється безкорисливістю, мудрістю, душевним спокоєм людини, яка змогла мужньо витримати перемену своєї долі й залишитися благородною і активною в суспільному житті. У 20-х рр. XIX ст. А.Павша обіймав посаду депутата головного суду Житомира. В 1831 р. організував масове збройне повстання в Овруцькому повіті, засуджений на каторжні роботи, висланий до сибіру, 25 років мужньо переносим злигодні життя, викликавши повагу товаришів.²⁶ Письменник вводить у свій нарис мемуари повстанця, у яких знаходимо цікаві факти суспільного життя Волині від початку XIX ст.

Схвильовано розповідає Є.Івановський про демонстрації 1861 року в Житомирі й Бердичеві (свідком яких він був), викликані намаганням царського уряду закрити католицькі храми. У Бердичеві за наказом начальника поліції Кафтьорова озброєні солдати оточили костьол кармелітів, у якому проводилось богослужіння, і безперестанку били в барабани. Прихожани, які були в храмі, стали на коліна, голосно і зворушливо заспівали пісню “*Boże, coś Polskę*”. Письменник звертає увагу на те, що в колишніх польських провінціях, де дії властей були суворішими, ніж у Королівстві Польському, “спів у Бердичеві “*Boże, coś Polskę*” був подвигом, у який було важко повірити.” “Народна польська пісня, – продовжує він, – проспівана в Бердичівському костьолі, справила невимовне враження, від розділу краю то був перший такий сміливий і відкритий польський виступ.”²⁷ Цікавими спостереженнями ділиться Є.Івановський з читачами і з приводу встановлення у ніч на 21 вересня 1861 р. на Соборній площі Житомира дерев’яного Хреста на пам’ять закатованих повстанців.²⁸

Євстахій Дезідерійович негативно ставився до діяльності масонських лож. У нарисі “Кілька подробиць про масонські ложі” він ревно намагається довести, що вони засновані німцями в Петербурзі, поширились по Росії, привели країну до нігілізму

та атеїзму, підривають основи релігії, руйнують традиції, не удосконалюють внутрішній світ людей, а вводять в оману і виховують ненависть. Але що цікаво: попри ці тенденційні роздуми він детально подає склад великої петербурзької ложі та кожної з тринадцяти інших, залежних від неї, зокрема й житомирської “Loge des Ténébres dispersés”. Так майстром житомирської ложі, до якої входило 25 чоловік, був Францішек Гейнч, членами ложі – Адам і Генріх Жевуські, Бальтазар Коморницький, Вацлав Ганський, Юзеф и Леон Залеські, Шимон Конопацький та інші.²⁹

У нарисі “Дубнівські контракти в 1776 році” звучить голос письменника-громадянина. Захоплюючись багатством Волинського краю, винятково землеробського, малозайнятого промисловістю і ще менш торгівлею, він з сумом констатує, що великі прибутки польських панів призвели до падіння їх моралі, гідності, звичаїв. Дубнівські контракти, де здійснювались обороти в мільйони злотих, називає дзеркалом зіпсованості, марнотратства, зради і нечесності.³⁰ Від себе додамо, що саме після заборони проводити зимові дубенські ярмарки були відкриті знамениті київські контрактові.

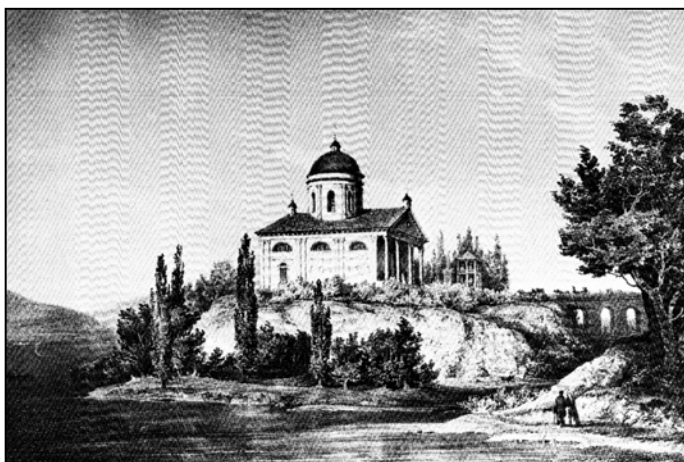
Найулюбленіший жанр літератора – нарис-дослідження видатної особистості. Нехай це буде розповідь про Прота Потоцького (1761-1801),³¹ – мабуть, одного з найбільш парадоксальних і загадкових особистостей нашого краю, банкіра, сильного і винахідливого підприємця, який сприяв процвітанню Чуднова, Любара, Романова і багатьох інших містечок, організатора друкарні у Махновцях; або про коростишівського ксьондза Вацлава Обух Вошчутинського (пом. бл. 1860)³², або про заслуги перед вітчизною звягельської родини Омецинських³³ і житомирян Гленбоцьких.³⁴

Безперечно, твори Є.Івановського – це безцінний скарб фактів, знань і подробиць з історії Волині–Житомирщини. Педантична прихильність мемуариста до деталей, здатність виразно передати “колір, запах і смак епохи ” – найбільш відмінна риса усієї творчості халаїмгородського літератора.

На жаль, сьогодні твори Євстахія Івановського мало до-

ступні. Після смерті письменника вони жодного разу не видавалися ні за кордоном, ні в Україні.

7 липня 1903 року письменник пішов із життя. Від рідного дому, де прожив 90 років, до місця вічного спочинку його повільно везли в цинковій труні на катафалку три пари запряжених цугом коней, накритих чорними покривалами. Багато дзвіночків далеко розливали малиновий дзвін, викликаючи сум.³⁵ Похоронили Євстахія Івановського в селі Білопілья (тепер Козятинського району Вінницької області, за 17 кілометрів від Халаїмгородка) біля костьолу Святого Антонія, у північній частині території, прилеглої до храму. На місці поховання була надгробна гранітна плита.³⁶

Вид костьолу в с. Білопілья. Мал. Наполеона Орди.

На жаль, сьогодні знайти могилу письменника вже неможливо. У 1957 році кам'яний костьол, одна з найбільших і найкращих католицьких храмових споруд в Україні, збудована в 1818 році³⁷, була цілеспрямовано зруйнована трьома потужними вибухами. Тепер на цьому місці немає навіть фундамента костьолу, неможливо віднайти поховання.

На батьківщині письменника, в селі Городківка, на лівому березі Лебедівки на кам'яному моноліті стоїть невеликий гарний кам'яний костьол. Біля нього – двохметровий пам'ятний знак з

сірого шліфованого граніту, на якому читаємо написи:

S + P
z Chojeckich
KLARA IWANOWSKA
Marszałkowa żytomierska
† 5/VI 1859 r. w
Chałaimgrodku
przez lat 70

---- • ----
Eustachy – Antoni Heleniusz
IWANOWSKI
ostatni herbu “Łodzia”
† 24/VI 1903 r. w
Chałaimgrodku
przez lat 90

Старожили села розповідають, що в XIX столітті в селі костьолу не було. І це дійсно так. Була кам'яна каплиця, філія костьолу села Білопілля.³⁸ В ній проводилися богослужіння. Говорять, що Клара Івановська, мати письменника, помираючи, заповіла гроші на будівництво костьолу в своєму селі.³⁹ Але син не зміг його побудувати. Може, в нього не стало материних грошей? Ні, він їх зберіг. Є.Івановський був досить забезпеченою людиною. Частину прибутків від видань своїх творів він призначив на динарій Святого Петра. Очевидно, що на заваді були тогочасні політичні події, що відбувалися в нашому краї.

Навесні 1831 року на підтримку Листопадового повстання в Польщі піднялося на збройну боротьбу польське населення Правобережної України. Після поразки повсталих царизм вжив заходів щодо посилення русифікації. Об'єктом репресій стало польське дворянство. Його стали позбавляти майнових прав і привілей. Скасовано церковну унію, а греко-католицьких віруючих переведено у православ'я.

У 1863 році під час Січневого повстання збройні загони польської шляхти на Київщині та Волині боролися проти російських військ. Після придушення боротьби повстанців

репресії російського уряду щодо польських поміщиків і шляхти посилювалися.

У цей час змагань російського і польського впливів на Правобережній Україні російське начальство не змогло дати дозвіл Є.Івановському на будівництво костьолу. Лише в кінці ХІХ ст. поляки втратили свою перевагу, а на початку ХХ ст. послабилися утиски римо-католикам. Та Є.Івановського вже не було серед живих. Він заповідав своєму спадкоємцю Жмігородському виконати волю своєї матері – побудувати костьол в Халаїмгородку. У 1912 році костьол був побудований майстром з Польщі. Підобляли їм власною силою жителі сіл Халаїмгородок і Жерделі.

Храм вражав своєю красою. Майстерно виконані розписи картин із життя святих ховали в собі якусь недоторкану таємницю. Посеред храму, під стелею, висіла кришталева люстра. Вікна зашклені різнобарвними вітражами сферичної форми. А тому від свічок люстри відбивали світло усіх кольорів веселки, і від цього у приміщенні ставало невимовно гарно. Мелодія органа зворушувала, хвилювала і зачіпала найтонші струни людської душі.⁴⁰

На долю цієї культової споруди випали нелегкі випробування... Та в 1992 році в ній знову почали правити службу Богу. І носить храм ім'я Святої Клари.

Костьол і пам'ятний знак стали символами пам'яті і пошани Є.Івановського. Їх залишили нам сучасники письменника. Що ж зробимо ми через століття після його смерті? Чи повернемо із забуття його ім'я, його твори? Сиожем ли достойно увековечить память выдающихся земляков?!

1. Похилевич Л. Сказание о населённых местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – К., 1864. – С. 738.
2. Записано 18 серпня 2001 р. від Людмили Василівни

- Шевчук, 1942 року народження, жительки с. Городківки; пенсіонерка.
3. Записано 7 жовтня 2001 р. від Павла Івановича Колесника, 1927 року народження, жителя с. Городківки; пенсіонер.
 4. Записано 7 жовтня 2001 р. від П.І. Колесника.
 5. Про Алойзи Фелінського див.: Єршов В. Напис на скелі // Пам`ятники України (Київ). – № 3. – 1986. – С. 50. (*Про скелю А.Фелінського в Коростишеві*); Єршов В. Із сторінок російсько-українсько-польських зв'язків. А.Фелінський і Г.Олізар на Україні // ІХ республіканська славістична конференція. 12-14 травня 1987 р. Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів. Т. 2. – Одеса, 1987. – С. 7-8; Єршов В. А.Фелінський і Волинь // Житомирщина крізь призму століть. – Житомир, 1997. – С. 124-126.; Єршов В. “Барбара Радзивілл” А.Фелінського у французькій і німецькій критиці першої третини ХІХ століття // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Зб. наук. праць. – Хмельницький, Поділля, 1999. – С. 540-541; Єршов В. Життєдіяльність Алойзи Фелінського і Густава Олізара на Волині. Учитель і учень // Польська культура в житті України. Історія. Сьогодення. Матеріали ІІ Міжнародної наукової конференції. Київ, 6-9 листопада 1997 року. – К., 2000. – С. 192-198.
 6. Eu-go Heleniusz. Wspomnienia lat minionych. Т. 1. – Kraków, 1876. – S. 167-168.
 7. Eu-go Heleniusz. Wspomnienia lat minionych. Т.2. – Kraków, 1876. – S. 509.
 8. Похилевич Л. Op. cit. – С. 739.
 9. Polski słownik biograficzny. Т. X. – PAN, 1962. – S. 178.
 10. Записано 18 лютого 2000 р. від Петра Тимофійовича Коцюка, 1955 року народження, жителя с. Городківки; агроном.
 11. Записано 12 жовтня 2000 р. від Юлії Павлівни Шеленгір, 1922 року народження, жительки с. Городківки;

- пенсіонерка.
12. Записано 14 жовтня 2000 р. від Марії Гнатівни Поліщук, 1924 року народження, жительки с. Городківки; пенсіонерка.
 13. Записано 10 грудня 2000 р. від Петра Овер'яновича Хом'яка, 1914 року народження, жителя с. Городківки; пенсіонер.
 14. Записано 10 грудня 2000 р. від П.О. Хом'яка.
 15. Записано 15 червня 2000 р. від Василя Андрійовича Липнюка, 1927 року народження, жителя с. Городківки; пенсіонер.
 16. Записано 12 жовтня 2000 р. від Ю.П. Шеленгір.
 17. Записано 15 червня 2000 р. від В.А. Липнюка.
 18. Helleniusz Eu-go. Op. cit. T. 2. – S. 295.
 19. Ibidem. – S. 286.
 20. Записано 15 червня 2000 р. від В.А. Липнюка.
 21. Записано 6 грудня 2001 р. від Ганни Максимівни Панчук, 1922 року народження, жительки с. Городківки; пенсіонерка.
 22. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в східно-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 198.
 23. Helleniusz Eu-go. Op. cit. T.1. – Kraków, 1876. – S. 398.
 24. Ibidem. – S. 399.
 25. Ibidem.
 26. Ibidem. – S. 262 – 294. Helleniusz Eu.....go. Pamiątki polskie z różnych czasów”. T. 2. – Kraków, 1882. – S. 477-583.
 27. Ibidem. – T.2. – S. 509-513. Порівняй: Короленко В.Г. История моего современника // Короленко В.Г. Собрание сочинений в 10 тт. Т. 5. – М., 1954. – С. 106.
 28. Ibidem. – T.2. – S. 510. Див. також: Короленко В.Г. История моего современника // Короленко В.Г. Собрание сочинений в 10 тт. Т. 5. – М., 1954. – С. 105. Державний архів Житомирської області (Далі: ДАЖО). Ф. 2, оп. 1, спр. 920.
 29. Ibidem. – T.1. – S. 137-156.

30. Helleniusz Eu.....go. Pamiątki polskie z różnych czasów”. T. 2. – Kraków, 1882. – S. 251-267.
31. Ibidem. – S. 223-252. Eu-go Helleniusz. Wspomnienia lat minionych. T.2. – Kraków, 1876. – S. 394-417.
32. Eu-go Helleniusz. Wspomnienia lat minionych. T.2. – Kraków, 1876. – S. 390-391.
33. Helleniusz Eu.....go. Pamiątki polskie z różnych czasów”. T. 2. – Kraków, 1882. – S. 472-475.
34. Ibidem. – S. 455-467.
35. Записано 7 жовтня 2001 р. від П.І. Колесника.
36. Записано 2 березня 2002 р. від Анастасії Луківни Бойко, 1921 року народження, жительки с. Білопілля Козятинського району Вінницької області; пенсіонерка.
37. Aftanazy Roman. Materiały do dziejów rezydencji. T. XI-A. – Warszawa, 1993. – S. 91. Urbański Antoni. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. – Warszawa, 1928. – S. 78-79.
38. ДАЖО. Ф. 178, оп.1, спр. 66. – Арк. 83 зв.
39. Записано 16 грудня 2000 р. від Юрія Дмитровича Андрійчука, 1937 року народження, жителя с. Городківки; пенсіонер.
40. Записано 16 грудня 2000 р. від Ю.Д. Андрійчука.

*Автор висловлює щире подяку старому та доброму другові, колезі та одностуденту **Володимирі Єршову** за ідею, підтримку та надані ним рідкісні матеріали з власного архіву.*